

Undervisningsmateriale til Spillemand på en Tagryg Baggrunds-artikler

Tevye i Østeuropa

Af Morten Thing

Jøderne i Østeuropa faldt omkring 1900 i to store grupper, den russiske og den østrig-ungarske. Den første gruppe var ca. på 5 mio og den anden på ca. 2,5 mio. Fælles for disse grupper var, at deres sprog var jiddish, og deres kultur udgjorde et sammenhængende bælte ned gennem Europa fra Litauen til Sortehavet og Adriaterhavet. Jiddish opstår formentlig omkring år 1000. Der var før 2.verdenskrig måske 11 mio jiddish-talende, i dag måske 1,5 mio i Ukraine, Israel og USA, de fleste ultraortodokse jøder.

De russiske jøders antal var fra 1850 til 1900 vokset fra ca. 2,5 mio. til 5 mio., en fordobling på 50 år. Som følge af russisk lovgivning var 94 % af alle russiske jøder koncentreret i Bosættelsesområdet, det område af tsarens rige, hvor jøder måtte bo. Jøderne var overalt i Bosættelsesområdet i mindretal, men de udgjorde flere steder flertallet af bybefolkningerne. I Minsk-området i Hviderusland udgjorde de således 58,8 % og i Grodno-området, også i Hviderusland, 57,7 % af bybefolkningen. I byer som Berditjev i Ukraine udgjorde jøderne mere end 80 % af befolkningen. Hertil kom, at jøderne gennem omverdenens pres beskæftigelsesmæssigt var koncentreret i handel (38,6 %) og håndværk (35,4 %). 72,8 % af alle, som inden for Bosættelsesområdet var beskæftiget i handel, var jøder og 31,4 % af håndværkerne. Landbrug var kun i meget få tilfælde en mulighed for jøder. Dertil kom, at jøder ikke må arbejde om lørdagen, så de oftest var tvungne til at søge arbejde hos jødiske arbejdsgivere.

Fra 1881 til 1914 forlod ca. 2 mio. jøder Rusland. De drog mod vest og kom gennem Østrig-Ungarn eller Tyskland til Vesteuropa, hvor især Frankrig og England tog imod mange. Men USA blev hoveddestinationen. Det har været almindeligt at se pogromerne som årsagen til emigrationen. Pogrom er russisk og betyder forfølgelse og dækker over forskellige former, hvor jøder blev angrebet for at være religiøst og etnisk "den anden". Der hvor man kender tallet på omkomne i russiske pogromer ligger tallene typisk på under 100. Under revolutionen i 1917 og de følgende krige var tallene dog betydeligt større. Der var pogromer i 1821, 1881 og 1903-05. De opstod både spontant uden ledelse og planlagte af statsorganer, fx politiet. I de sidste 50 år har historikerne peget på flere andre forhold end pogromerne: modsætninger i den russiske politik overfor jøderne mellem adskillelsespolitik og integrationspolitik, den voldsomme vækst i antallet af jøder i sidste halvdel af 1800-tallet gav store sociale problemer, fremvæksten af en jødisk modernitet med socialisme og zionisme. Til denne modernitet hører fremvæksten af et jiddish teater. Det opstod i Rumænien, men blev forbudt i det russiske rige. Det jiddishe teater kom derfor til at blomstre i London og New York. Jiddish var det største jødiske sprog, et germansk sprog med store indslag af hebraisk og russisk. Det skrives med en særlig udgave af det hebraiske alfabet og læses fra højre mod venstre.

DET NY TEATER

Da Tevye kom til København

Der eksisterede forskellige veje gennem Rusland og Europa for at nå havnebyerne, hvorfra de store skibe sejlede til USA. Ikke mindst Hamburg. De store grupper af emigranter kom især gennem Tyskland. I perioden 1905-14 passerede måske 700.000 gennem Tyskland. Af disse hjalp Hilfsverein der Deutschen Juden 210.771 med at fortsætte rejsen. Jøderne fra Rumænien, Ungarn og Galizien kom især gennem Wien. Herfra søgte de bl.a. videre til Holland, hvor Rotterdam spillede en stor rolle som udskibningshavn. En lille gruppe emigranter tog skib fra en østersøhavn til en by i Sverige eller til København. Efter der kom tog fra det indre af Rusland til Letland blev det lettere at komme den vej. Måske passerede mellem 10. og 12.000 gennem København fra 1882-1914 og boede her kortere eller længere tid. Ca. 3.000 endte med at blive boende og blive flertallet i det jødiske samfund i København. Man plejer at sige, at der er ca. 7.000 jøder i Danmark. Men man har ikke talt dem siden 1945.

I Danmark var det Mosaisk Trossamfund, som tog sig af de jødiske emigranter. I begyndelsen – og for tyske penge – sendte man mange videre til London, Hamburg og New York. Senere, da der opstod et russisk-jødisk miljø i København, var det også Mosaisk Trossamfund, som skulle tage sig af de sociale problemer, de jødiske immigranter måtte have. Sådant var det fra 1799-1933. Kom en jøde på hospital, sendte det en regning til Trossamfundet.

I København opbyggede indvandrerne fra 1905 og frem til anden verdenskrig en jiddishsproget kultur. De havde aviser på jiddish, lavet i København. Et år 1914-15 udkom der sågar et dagblad på jiddish, Yidishe folks tsaytung. I 50 år spillede man jiddish teater på københavnske scener, i alt 275 forskellige stykker. Der var et rigt foreningsliv af både politiske, kulturelle og religiøse foreninger. For at få plads til alle de mange nye jødiske børn, måtte Trossamfundet lave to nye skoler, en til drenge og en til piger, som stadig eksisterer, men nu som en skole.

De indvandrede jøder var for størstedelens vedkommende arbejdere, mens flertallet af de danske jøder tilhørte eliten i København. Der var modsætninger mellem de to grupper, de danske jøder syntes, at integrationen skulle gå hurtigere, og indvandrerne skulle holde op med at tale jiddish. Men for mange af indvandrerne var sproget deres vigtigste forbindelse til en jødisk identitet og ikke religionen. Faktisk var der mange ikke-religiøse blandt indvandrerne. Men de opretholdt generelt omskæring af drengene, af fejre barmitsva (og siden batmitsva for pigerne) og at lade sig gifte i synagogen. Men de kom måske aldrig i synagogen eller kun til en af de store højtider. Den jiddishsproglige identitet varede for mange hele deres liv. Men den blev kun i et svagt omfang givet videre til børnene, som godt forstod jiddish, men som oftest ikke talte det og ikke kunne læse det. Derfor begyndte denne lokale jiddish-sprogede kultur at gå i opløsning i løbet af trediverne.

Blandt de vigtige kulturinstitutioner var, udover teatret, også biblioteket. Det jiddishske bibliotek var en del af Bund's arbeyter leze-zal far ale in Kopenhagen, det jødiske socialistparti Bunds arbejderlæsesal for alle. Her kunne man låne bøger på jiddish og her blev der afholdt mange møder og fester. For de religiøst interesserede opstod der flere nye synagoger. Der var også kommunistiske grupper og zionistiske. Der var børnehaver og børnehjem. Der var sportsforeninger og sangkor. Der blev udgivet bøger på jiddish, bl.a. blev Brandes og Goldschmidt oversat og udgivet på jiddish.

De nye jødiske samfund, som opstod i hele verden, blev grundlaget for en ny international kultur. De jødiske verdensstjerner indenfor teater, musik og sang kunne rejse verden rundt og leve af at optræde. De kom typisk til København og blev her måske et par måneder, hvor de optrådte i flere af foreningerne, men ofte også satte et teaterstykke op, som de både instruerede og spillede hovedrollen i med ikke-professionelle skuespillere i de andre roller. Ikke mindst i 30erne var disse rejsende stjerner en vigtig del af den russiskjødiske scene i København.

DET NY TEATER

Sholem Aleykhem (1859-1916)

En af den jiddiske litteraturs største forfattere

Ved udbruddet af første verdenskrig blev alle russiske statsborgere smidt ud af Tyskland. En del af dem kom til København og boede her, indtil de i 1918-19 kunne rejse videre til Rusland eller Amerika. En af dem var Sholem Aleykhem, som egentlig hed Sholem Rabinovitj. Han var på det tidspunkt en af de mest kendte jiddiske forfattere. Han var skrevet journalistik, men især fortællinger. Han tog med sin svigersøn Itskhok Dov Berkovitj til Sassnitz og efterlod resten af familien i Berlin. Fra Sassnitz lykkedes det dem at få skib til Malmö og derfra videre til København. Sholem Aleykhem og Yitskhok Dov Berkovitj indkvarterede sig på Nyt Landmandshotel på Halmtorvet. Som Berkovitj skriver i sine erindringer, afslørede lugten af hest og ko, at hotellet især benyttedes af stude- og hestehandlere. Men portieren var en ung russisk jøde, og på grund af ham slog mange af de fra Tyskland fordrevne russiske jøder sig ned på Halmtorvet. Fem dage senere lykkedes det resten af familien at nå til København via Kiel.

Sholem Aleykhem blev med sin familie i København til en gang i november 1914. Han læste op i mange foreninger, og der blev opført et af hans skuespil til hans ære. Men han var nedtrykt over krigen og situationen i Rusland. Dertil kom at han havde alvorlig diabetes. Den 19. november drog han til New York med familien. Han måtte efterlade sin søn Misha her, da han var meget syg. Også datteren Emma blev her, dels for at passe sin bror, og dels fordi hun var blevet forelsket i Leo Feigenberg, en russisk jøde fra Kiev som Sholem Aleykhem selv. Han blev hun gift med, de blev her og fik sønnen Meïr Feigenberg, der var direktør for Det Ny Teater fra 1966-69. Da Sholem Aleykhem døde i 1916 blev hans kiste fulgt af mere end 100.000 gennem New Yorks gader, den gang verdens største jødiske by.

I dag kendes Sholem Aleykhem indirekte af mange takket være Joseph Steins Musical Fiddler on the Roof fra 1964. Musicalen gik uafbrudt på Broadway fra 1964 til 1972 og blev opført 3.242 gange. Siden er den sat op 4 gange. Det er bogen Tevye der milkhiger, Stein har dramatiseret og amerikaniseret. Selve rejsen fra roman til musical og fra succes til succes siger noget centralt om jødisk bevidsthed i 1900-tallet. Fortællingerne om mælkeemanden Tevye blev til fra 1894-1916 og er historien om en fattig mælkesælger, som bor i en lille jødisk by og har en hel række døtre, men ingen søn. Bogen er mestendels Tevyes monologer om sit liv og disse døtre, som han jo elsker, men det ville jo have været rart med en søn, der kunne sige bønnen kaddish over sin far, når han var død. Tevye udvikler en monolog-stil, hvor han både er meget naiv og fejl citerer både Torah (Mosebøgerne) og Talmud (diskussioner om udlægningen af Torah) på en udsøgt morsom måde. Men Tevye er også en meget klog mand, som prøver at styre sit liv med kone og døtre, selvom det aldrig går, som han har planlagt. Tevye er en humoristisk version af en shtetl-jøde. De små jødiske byer, som fandtes i tusindvis fra Ukraine op gennem Polen til Litauen, dengang alt sammen Rusland, kaldes på jiddish 'shtetl', en lille by. Med Steins musical blev meget af det sørgmuntre ved Tevye skrællet af, og den ender naturligvis med at familien emigrerer til USA. Musicalen transponerer så at sige shtetl-jøden (den som musicalen handler om) til en Brooklyn-jøde (tilskueren).

Morten Thing (f. 1945) er pensioneret forskningsbibliotekar, dr. phil. og har bl.a. skrevet bogen De russiske jøder i København 1882-1943, Gyldendal 2008.

